

Tempus et locus otwarcia testamentu w prawie rzymskim

W prawie rzymskim procedura urzędowego otwarcia testamentu ukształtowała się na potrzeby sprawnego poboru podatku od przysporzeń spadkowych (*vicesima hereditatum*), wprowadzonego w 6 roku n.e. w *lex Iulia de vicesima hereditatum*². Jej przestrzeganie przyczyniło się do zwiększenia pewności obrotu prawnego, stąd też była stosowana również za dominatu, po zniesieniu tego podatku. Jak wszystkie czynności urzędowe, również otwarcie testamentu suponowało dokonanie go w przewidzianym prawem czasie i miejscu. Szybkie jej przeprowadzenie leżało w interesie potencjalnych spadkobierców i zapisobierców, a także wierzycieli spadkowych.

W niniejszym artykule rozważone zostaną unormowania dotyczące czasu legalnego otwarcia testamentu, w szczególności precedencji urządzenia pogrzebu zmarłemu testatorowi. Następnie wyjaśnione zostaną czynniki decydujące o miejscu otwarcia testamentu, między innymi właściwość terytorialna urzędników państwowych w tym zakresie, dostępność świadków sporządzenia testamentu i miejsce jego przechowywania.

¹ Prof. nadzw. dr hab. prawa, Wydział Prawa, SWPS Uniwersytet Humanistyczno-społeczny w Warszawie.

² Na temat *lex Iulia de vicesima hereditatum* zob. S.J. De Laet, *Note sur l'organisation et la nature juridique de la «vigesima hereditatum»*, *L'Antiquité Classique* 1(16)/1947, s. 29–36; L. Rodríguez Alvarez, *Algunas notas en torno a la lex de vicesima hereditatum*, *RIDA* 28/1981, s. 213–246; M. Kuryłowicz, *Vicesima hereditatum. Z historii podatku od spadków [w:] W kręgu prawa podatkowego i finansów publicznych. Księga dedykowana Profesorowi Cezaremu Kosikowskiemu w 40-lecie pracy naukowej*, red. H. Domański et al., Lublin 2005, s. 217–223; R. Świrgoń-Skok, *Organizacja służb skarbowych w sprawach podatku od spadków w państwie rzymskim*, *SPr.* 12/2010, s. 243–253; F. Longchamps de Bérier, *Law of succession. Roman legal framework and comparative law perspective*, Warszawa 2011, s. 146–148; A. Pikulska-Radomska, *Uwagi o rzymskim fiskalizmie epoki wczesnego cesarstwa*, *Studia Iuridica Toruniensia* 10/2012, s. 42–43; A. Pikulska-Radomska, *Fiscus non erubescit. O niektórych italskich podatkach rzymskiego pryncypatu*, Łódź 2013, s. 60–80; G. Blicharz, *Udział państwa w spadku. Rzymska myśl prawna w perspektywie prawnoporównawczej*, Kraków 2016, s. 29–117.

1. Czas otwarcia testamentu

Otwarcie testamentu należało do spraw niecierpiących zwłoki. Jeżeli dzierżyciel testamentu dobrowolnie dostarczył go właściwemu urzędnikowi celem wdrożenia procedury jego otwarcia, ten *quam primum* zwoływał świadków celem potwierdzenia jego autentyczności i podjęcia czynności umożliwiających zapoznanie się z treścią testamentu, zarówno dziedzicom, jak i innym zainteresowanym osobom. Jeżeli natomiast zachodziła potrzeba wydania przez pretora wobec dzierżyciela testamentu interdyktu *de tabulis exhibendis*, moment otwarcia testamentu w sposób oczywisty ulegał opóźnieniu³.

Dziedzicowi jako właścicielowi tabliczek testamentowych przysługiwała także skarga o ich okazanie (*actio ad exhibendum*)⁴. Od wyroku w tej sprawie nie można było wnieść apelacji. Na *ratio legis* takiego zakazu wskazuje fragment zaczerpnięty z komentarza Paulusa *de appellationibus*.

D. 49,5,7 pr. (*Paulus libro singulari de appellationibus*): *Si res dilationem non recipiat, non permittitur appellare, velut ne testamentum aperiat (ut divus Hadrianus constituit), ne frumentum in usum militum, in annonae subsidia contrahatur, neve scriptus heres in possessionem inducatur.*

Jego powodem było zapobieżenie dalszemu opóźnieniu wejścia dziedzica ustanowionego w testamencie w posiadanie spadku i ochrona innych beneficjentów przed szkodami, jakie mogły wyniknąć z takiego opóźnienia, a nawet uniemożliwienia otwarcia testamentu.

Wprost o terminie otwarcia testamentu mówią poklasyczne *Pauli Sententiae*.

PS. 4,6,3: *Testamentum lex statim post mortem testatoris aperiri voluit. Et ideo, quamvis sit rescriptis variatum, tamen a praesentibus intra triduum vel quinque dies aperiendae sunt tabulae: ab absentibus quoque intra eos dies, cum supervenerint: nec enim oportet tam heredibus et legatariis aut libertatibus quam necessario vectigali moram fieri.*

Zgodnie z przywołanym fragmentem testament należało otworzyć natychmiast (*statim*) po śmierci testatora, to znaczy między trzecim a piątym dniem od jego śmierci, jeżeli było możliwe zgromadzenie świadków testamentowych. Gdyby to okazało się zaś niemożliwe, otwarcia testamentu należało dokonać

³ S. Kursa, *Obligation to present the will in the law of Justinian*, „Ius Novum”, 2007, nr 4, s. 16–17.

⁴ Ibidem, s. 21.

piątego dnia od śmierci testatora⁵. Z końcowej części tego tekstu wynika, że szybkie otwarcie testamentu było podyktowane zarówno interesem prywatnym, to jest interesem dziedziców, legatariuszy i wyzwoleńców, jak i publicznym, to jest niedopuszczenia do zwłoki w uiszczeniu na rzecz państwa podatku od przysporzeń spadkowych (*vicesima hereditatum*)⁶.

Drugi z tych powodów stracił jednak swoją aktualność w prawie poklasyycznym, z powodu zniesienia wspomnianego podatku⁷, o czym przypomniał Justynian w swojej konstytucji z 531 roku.

C. 6,33,3 pr. (*Iustinianus*): *Edicto divi Hadriani, quod sub occasione vicesimae hereditatum introductum est, cum multis ambagibus et difficultatibus et indiscretis narrationibus penitus quiescente, quia et vicesima hereditatis a nostra recessit re publica [...]*.

Nasuują się pytania, czy na otwarcie testamentu miała wpływ data pogrzebu oraz czy dokonywano go przed, czy po pogrzebie testatora. Zachowane wzmianki dotyczące pochówku zmarłych i dyspozycji testamentowych odnoszących się do ich kultu przeczą temu, by do otwarcia testamentu dochodziło przed pochówkiem. Przede wszystkim należy zauważyć, że Rzymianie odnosili się z szacunkiem do ciała zmarłego. Ubogich grzebano w dniu śmierci, po krótkiej ekspozycji ciała. Ci, których było na to stać, urządzali swoim zmarłym uroczyste pogrzeby, wymagające odpowiednich przygotowań⁸. Tak więc pogrzeby niekoniecznie odbywały się w dniu śmierci.

Urządzenie pogrzebu było tak ważnym obowiązkiem, że wyprawiających pogrzeb członka rodziny lub spełniających obrzędy pogrzebowe w tym czasie zwalniano z obowiązku stawienia się w sądzie⁹. Na tej podstawie należy wnosić, że nie dokonywano otwarcia testamentu w dzień samego pogrzebu. Przy założeniu, że uroczysty pogrzeb odbywał się najwcześniej drugiego dnia od śmierci, a pierwszego najbliżsi byli zajęci oddawaniem czci wystawionemu na widok publiczny ciału zmarłego, zrozumiałe jest to, że otwarcie testamentu mogło nastąpić najwcześniej trzeciego dnia od śmierci testatora.

⁵ L. Rodríguez Alvarez, *Algunas notas...*, s. 236–237.

⁶ M. Kuryłowicz, *Vicesima hereditatum...*, s. 222.

⁷ E. Nisoli, Nisoli, *Die testamentseröffnung im römischen recht*, Bern 1949, s. 79–80; L. Rodríguez Alvarez, *Algunas notas...*, s. 223–224; F. Longchamps de Bérier, [w:] W. Dajczak, T. Giaro, F. Longchamps de Bérier, *Prawo rzymskie. U podstaw prawa prywatnego*, Warszawa 2009, s. 347; R. Świrgoń-Skok, *Organizacja służb skarbowych...*, s. 252.

⁸ U.E. Paoli, *Vita romana*, Firenze 1948, s. 168.

⁹ D. 2,4,2: (*Ulpianus libro 5 ad edictum*) [...] *Praeterea in ius vocari non debet [...] funus ducentem familiare iustave mortuo facientem.*

Na kolejność czynności dokonywanych po śmierci testatora wskazuje konstytucja cesarza Justyna z 526 roku.

C. 9,19,6 (*Iustinus*): *Cum sit iniustum et nostris alienum temporibus iniuriam fieri reliquii defunctorum ab his, qui debitorem sibi esse mortuum dicendo debitumque exigendo sepulturam eius impediunt, ne in posterum eadem iniuria procederet cogendis his ad quos funus mortui pertinet sua iura perdere, ea quidem, quae mortuo posito ante sepulturam eius facta fuerint vel exigendo quod debitum esse dicitur vel confessiones aliquas aut fideiussorem aut pignora capiendo, penitus amputari praecipimus [...].*

Zgodnie z nią wierzycielom testatora nie wolno było żądać wykonania długu przed otwarciem testamentu, by nie przeszkadzać potencjalnym dziedzicom w urządzeniu jego pogrzebu. Należy zatem przyjąć, że do otwarcia testamentu dochodziło dopiero po pochówku zmarłego testatora.

Mogło się zdarzyć, że testator zamieścił w testamencie dyspozycje odnośnie do urządzenia swojego nagrobka¹⁰. Tego rodzaju dyspozycje egzekwowano jednak na etapie wykonania testamentu, stąd też nie miały one wpływu na czas jego otwarcia.

Na uprzedniość odbycia ceremonii pogrzebowych przed otwarciem testamentu wskazuje także krytyka dopuszczania do udziału w ostentacyjnych ceremoniach pogrzebowych rzekomych wyzwolenców, dokonana przez Justyniana w konstytucji z 531 roku.

C. 7,6,1,5 (*Iustinianus*): *Sed et qui domini funus pileati antecedunt vel in ipso lectulo stantes cadaver ventilare videntur, si hoc ex voluntate fiat vel testatoris vel heredis, fiant ilico cives Romani. Et ne quis vana liberalitate iactare se concedatur, ut populus quidem eum quasi humanum respiciat multos pileatos in funus procedentes adspiciens, omnibus autem deceptis maneat illi in pristina servitute publico testimonio defraudati: fiant itaque et hi cives Romani, iure tamen patronatus patronis integro servando.*

Nie będąc wyzwolencami stali oni z głowami nakrytymi kapeluszymi przy marach ze zwłokami zmarłego testatora, a następnie w procesji pogrzebowej poprzedzali jego ciało jako rzekomi wyzwolenci, po czym ponownie traktowano ich jako niewolników. Gdyby w dniu pogrzebu było wiadome z treści testamentu, że są wyzwoleni przez testatora (*manumissio testamentaria directa*) lub mają być wyzwoleni przez dziedzica (*manumissio testamentaria indirecta*), nie byłoby zasadne traktowanie ich po tej ceremonii jako niewolników. Justy-

¹⁰ D. 28,5,45 (44) (*Alfenus libro 5 digestorum*); zob. także J.J. Hatt, *La tombe gallo-romaine. Recherche sur les inscriptions et les monuments funéraires gallo-romains des trois premiers siècles de notre ère*, Paris 1951, s. 66 i n.

nian uznał jednak, że wskutek potraktowania ich jako wyzwolenców należy im się wolność, z zachowaniem prawa patronatu¹¹, podobnie jak wyzwolencom wyzwolonym przez testatora za jego życia.

Gdyby przyjąć, że wyzwolenci biorący udział w ceremoniach zostali rzeczywiście wyzwoleni przez testatora lub dziedzica, musiałyby dojść do uprzedniego otwarcia testamentu i tym samym krytyka udziału w tych ceremoniach rzekomych wyzwolenców byłaby bezprzedmiotowa. Z powyższego wynika, że otwarcia testamentu dokonywano po odbytej ceremonii pogrzebowej.

Nieliczne źródła prawa potwierdzają przypadki otwarcia testamentu ze znacznym opóźnieniem. O otwarciu testamentu po upływie pięciu lat od śmierci testatora wzmiankuje między innymi fragment pochodzący z piątej księgi *fideicommissorum* Ulpiana¹². Na przeszkodzie natychmiastowemu otwarciu testamentu mogły stać niektóre zdarzenia, jak na przykład zamordowanie testatora. W takim przypadku wdrażano najpierw procedurę przewidzianą przez *s.c. Silanianum* z 10 roku po Chrystusie, która służyła ustaleniu winnych i wymierzeniu kary niewolnikom, którzy dopuścili się zbrodni albo nie stanęli w obronie życia testatora¹³.

Godzina otwarcia testamentu była związana z czasem funkcjonowania urzędów, a dokładniej mówiąc z godzinami pracy urzędnika, który *ex lege* uczestniczył w dokonywaniu tej czynności. Dzień w rozumieniu prawa rzymskiego trwał dwadzieścia cztery godziny, podzielone na cztery sześciogodzinne części¹⁴. Widne części dnia obejmowały dwanaście kolejno liczonych godzin,

¹¹ S. Tondo, *Aspetti simbolici e magici nella struttura giuridica della manumissio vindicta*, Milano 1967, s. 143 i n.

¹² D. 40,5,26,3: (*Ulpianus libro 5 fideicommissorum*) *Idem imperator noster cum patre rescripsit, si post quinquennium mortis testatoris tabulae testamenti apertae essent vel codicilli et partus medio tempore editus sit, ne fortuita mora servitutum partui irrogaverit, matri partum tradendum, ut ab ea ad libertatem perducatur.*

¹³ W pierwszej kolejności wyjaśniano sprawę morderstwa. Niewolników zamordowanego poddawano torturom i karze śmierci, jeśli się okazało, że nie ratowali pana z narażeniem życia. Dopiero po tych czynnościach przystępowano do otwarcia testamentu. Zob. D. 29,5,3,18 (*Ulpianus libro 50 ad edictum*); P. Voci, *Diritto ereditario romano*, vol. 1, *Introduzione. Parte generale*, Milano 1967, s. 446 i n.; E. Loska, *Obowiązek niewolników obrony swojego właściciela*, ZP 4.1/2004, s. 45–55; K. Amielańczyk, *Głos cesarza Hadriana w sprawie s.c. Silanianum*, ZP 6.1/2006, s. 9–25; A. Chmiel, *Ochrona bezpieczeństwa właścicieli niewolników w świetle S.C. Silanianum – zagadnienia dowodowe*, [w:] *Ochrona bezpieczeństwa i porządku publicznego w prawie rzymskim*, red. K. Amielańczyk, A. Dębiński, D. Słapek, Lublin 2010, s. 53–64.

¹⁴ D. 2,12,8: (*Paulus libro 13 ad Sabinum*) *More Romano dies a media nocte incipit*

czyli od szóstej do osiemnastej według współczesnej komputacji. Według PS. 4,6,2 do otwarcia testamentu dochodziło *inter horam primam et decimam diei*, czyli w godzinach od siódmej do szesnastej¹⁵.

2. Miejsce otwarcia testamentu

Miejsce otwarcia testamentu zależało od formy jego sporządzenia, dostępności świadków i kompetencji urzędnika, który przeprowadzał związaną z nim procedurę. Rozproszone źródła dotyczące tej kwestii wskazują nie na jedno, lecz na wiele możliwych miejsc otwarcia testamentu.

Do otwarcia testamentów *apud acta* i *principi oblatum*, sporządzanych w miejscu sprawowania funkcji urzędowych i przechowywanych w publicznych archiwach, dochodziło niewątpliwie w tych samych urzędach, zarówno ze względu na dostępność testamentów, jak i świadków. Należy też sądzić, że następowało ono szybko po śmierci testatora, gdyż nie zachodził problem dotarcia do jego testamentu. Powyższą zasadę potwierdza konstytucja cesarza Arkadiusza i Honoriusza z 397 roku, recypowana najpierw do Kodeksu Teodozjańskiego (C.Th. 4,4,4), a następnie bez żadnych zmian do Kodeksu Justyniana.

C. 6,23,18 (Arcadius, Honorius): *Testamenta omnia ceteraque, quae apud officium censuale publicari solent, in eodem reserventur nec usquam permittatur fieri ulla translatio. Mos namque retinendus est fidelissimae vetustatis, quem si quis in hac urbe voluerit immutare, irritam mortuorum videri faciet voluntatem.*

Według niej wszystkie testamenty i inne akta, jakie zwykle się sporządza¹⁶ w urzędzie podatkowym (*officium censuale*), tam też miały być przechowy-

et sequentis noctis media parte finitur. Itaque quidquid in his viginti quattuor horis, id est duabus dimidiatis noctibus et luce media, actum est, perinde est, quasi quavis hora lucis actum esset.

¹⁵ Por. G.G. Archi, *Interesse privato e interesse pubblico nell'apertura e pubblicazione del testamento romano (Storia di una vicenda)*, IURA 20.1/1969, s. 398–399, przyp. 149.

¹⁶ Por. B. Biondi, *Successione testamentaria. Donazioni*, Milano 1943, s. 68; F. Samper Polo, *La disposicion mortis causa en el derecho romano vulgar*, AHDE 38/1968, s. 199; P. Voci, *Il diritto ereditario romano nell'età del tardo impero. II. Le costituzioni del V secolo*, [w:] P. Voci, *Studi di diritto romano*, t. 2, Padova 1985, s. 209; F. Arcaria, *Per la storia dei testamenti pubblici romani: il «testamentum apud acta conditum» ed il «testamentum principii oblatum»*, (w:) *Studi per Giovanni Nicosia*, t. 1, Milano 2007, s. 189; R. Świrgoń-Skok, *Beneficja spadkowe w prawie rzymskim*, Rzeszów 2011, s. 210; M. Nowak, *Wills in Roman Empire. A documentary approach*, Warsaw 2015, s. 80, 100.

wane i nie wolno było ich przenosić w inne miejsce. Tego zaś, kto chciałby tę praktykę zmienić, należało traktować jako usiłującego zmienić wolę testatora¹⁷. W świetle interpretacji do C.Th. 4,4,4 do sporządzenia testamentu *apud acta* w urzędzie podatkowym dochodziło tylko w stolicy, na prowincjach zaś sporządzano je w kuriach¹⁸. Należy wnosić, że tam też je otwierano.

Do kwestii miejsca otwarcia testamentu odnoszą się następnie fragmenty z pięćdziesiątej księgi komentarza Ulpiana do edyktu. Wynika z nich, że miejscem otwarcia testamentu było miejsce urzędowania pretora, który od chwili przedłożenia mu testamentu, aż do chwili jego ponownego opieczętowania i wydania spadkobiercy, był jego strażnikiem¹⁹. Na to, że miejscem otwarcia testamentu był *locus functionis* tego urzędnika wskazuje także fragment mówiący o obowiązku przynaglenia świadków, którzy złożyli na nim swoje pieczęcie, by stawili się celem ich rozpoznania²⁰. Pretor zezwalał również na otwarcie tabliczek testamentu pupilarnego²¹.

Wraz z modernizacją administracji w późnym cesarstwie kompetencje pretorów uległy ograniczeniu. Widocznym tego znakiem jest konstytucja cesarza Justyna z 524 roku, która pomijała pretora w kwestii otwierania testamentów sporządzonych w stolicy.

C. 6,23,23 (*Iustinus*): *Consulta divalia, quibus considerate prospectum est, ne voluntates ultimae deficientium in hac regia urbe confectae apud alium aperiri possint quam virum clarissimum pro tempore census magistrum, monumentis intervenientibus pro iuris ordine, neve in hereditate, cuius summa*

¹⁷ S.P. Kursa, *Testator i formy testamentu w rzymskim prawie justyniańskim*, Warszawa 2017, s. 297.

¹⁸ C.Th. 4,4,4 Int.: *Testamenta omnia vel reliquas scripturas apud censuales in urbe Roma voluit publicari, hoc est, ut in reliquis regionibus apud curiae viros testamenta, vel quaecumque scripturae actis firmari solent, gestorum allegatione muniantur. Si vero mortuorum voluntates actis reservatae non fuerint, nihil valebunt.*

¹⁹ D. 29,3,2,6 (*Ulpianus libro 50 ad edictum*): *Diem autem et consulem tabularum non patitur praetor describi vel inspici idcirco, ne quid falsi fiat: namque etiam inspectio materiam falso fabricando instruere potest.*

²⁰ D. 29,3,4 (*Ulpianus libro 50 ad edictum*): *Cum ab initio aperiendae sint tabulae, praetoris id officium est, ut cogat signatores convenire et sigilla sua recognoscere*; R. Świrgoń-Skok, *Organizacja służb skarbowych...*, s. 249; zob. także D. 43,5,3,9 (*Ulpianus libro 68 ad edictum*).

²¹ D. 29,3,8: (*Ulpianus libro 50 ad edictum*) *Pupillares tabulas, etiamsi non fuerit superscriptum ne aperirentur, attamen, si seorsum eas signatas testator reliquerit, praetor eas aperiri nisi causa cognita non patietur*; G. Finazzi, *La sostituzione pupillare*, Napoli 1997, s. 166–167.

centum aureorum pretium non excedit, mercedis quicquam aut sumptuum censum administrantes aut censualis apparitio super intimandis isdem elogiis audeant adsequi, firma nunc quoque edicimus ac repetita promulgatione non solum iudices quorumlibet tribunalium, verum etiam defensores ecclesiarum, quos turpissimum intimationis genus inreperat, praemonendos censemus, ne rem attingant, quae nemini prorsus omnium secundum constitutionum praecepta quam census magistro competit. Absurdum est namque, si promiscuis actibus rerum turbentur officia et alii creditum alius subtrahat, ac praecipue clericis, quibus opprobrium est, si peritos se velint disceptationum esse forensium: poena etiam feriendis temeratoribus praesentis sanctionis quinquaginta librarum auri. Nec enim concedendum est, ut suprema vota deficientium eversionis quicquam ex incongrua insinuatione contrahant, dum res ab incongruis usurpatur audacte.

Z jej treści wynika, że uprawnionym do otwierania testamentów sporządzonych w Konstantynopolu był *magister census*²². Wart odnotowania jest także fakt, że Justyn mocą tej konstytucji zakazał urzędnikom podatkowym żądania opłaty z tytułu otwarcia testamentu, jeżeli wartość dóbr spadkowych nie przekraczała stu aureusów²³. Zamieścił w niej również klauzulę zabraniającą sędziom i obrońcom kościołów (*defensores ecclesiae*)²⁴ uzurpacji kompetencji

²² R. Świrgoń-Skok, *Organizacja służb skarbowych...*, s. 250. Tytuł *magister* w epoce prawa justyniańskiego przysługiwał kierownikom działów administracji państwowej. Do grona magistrów należeli: *magister census, epistolarum, epistolarum graecorum, libellorum, lineae vestis, memoriae, officiorum, privatae, scriniorum*. Zob. R. Cagnat, s.v. *Magister*, [w:] DAGR 3.2, s. 1521; M.A. De Dominicis, s.v. *Magister (navis, populi, equitum, officiorum, admissionum, memoriae, epistolarum, census, vici, militum)*, [w:] NNDI 10, s. 27.

²³ Źródła milczą na temat wysokości tej opłaty. Nie wiadomo także, czy była ona naliczana oprócz *vicesima hereditatis*, czy też zastąpiła ten podatek, bądź została wprowadzona po jego zniesieniu; zob. M. Nowak, *Wills in Roman Empire...*, s. 87.

²⁴ Wymienieni w konstytucji Justyna *defensores ecclesiarum* to duchowni mianowani przez cesarza, których zadaniem była ochrona interesów ortodoksyjnego Kościoła. Zgodnie z dyspozycją kan. 10 szóstego synodu w Kartaginie z 401 roku cesarz mianował ich w uzgodnieniu z biskupami poszczególnych kościołów partykularnych. Z czasem sobór chalcedoński z 451 roku w kan. 26 nakazał, aby każdy kościół mający zwierzchnika w osobie biskupa, miał również ekonoma, wybranego spośród duchowieństwa tego kościoła, który administrował majątkiem kościelnym pod nadzorem swojego biskupa (*placuit omnem ecclesiam habentem episcopum habere et oeconomum de clero proprio, qui dispenset res ecclesiasticas secundum sententiam episcopi prioprii*). W praktyce od soboru chalcedońskiego nastąpiła fuzja *defensor ecclesiae* i ekonoma; zob. C. 1,12,6,2 (*Leo*); A. Desjardins, s.v. *Defensor ecclesiae*, [w:] DAGR 2.1, s. 48; Ch.J. Hefele, *Histoire des conciles d'apres les docments originaux*, t. 2.1, Paris 1908, s. 128; Ch.J. Hefele, *Histoire des conciles d'apres les*

do otwierania takich testamentów²⁵. Za złamanie tego zakazu uzurpatorom groziła kara pięćdziesięciu aureusów. Otwarcie testamentu przez uzurpatora nie stanowiło jednak podstawy do wzruszenia testamentu.

Na niekompetencję obrońców kościołów do przeprowadzania procedury otwarcia testamentu pośrednio wskazują także pochodzące z tej epoki protokoły otwarcia testamentów. W żadnym z nich nie ma bowiem wzmianki, która potwierdzałaby, że obrońcy kościoła byli do tego uprawnieni, nawet, jeżeli spadkobiercą lub zapisobiercą miała być wspólnota kościelna. Przykładowo protokół z otwarcia testamentu z około 552 roku²⁶ wzmiankuje o udziale w otwarciu testamentu dwóch obrońców Kościoła w Rawennie (*Cypriano et Thomate defensoribus ecclesiae sanctae catholicae Ravennatis*)²⁷. Z jego treści wynika, że byli oni tylko wnioskodawcami otwarcia testamentu przed urzędnikami państwowymi. W zakończeniu protokołu zachowała się także wzmianka z ich podziękowaniem za dokonaną czynność otwarcia testamentu, kierowanym pod adresem tychże urzędników i prośbą o sporządzenie kopii tego testamentu (*Gratias agimus gloriosae potestati vestrae, quia petitionem nostram ad effectum congruum per duxistis. Nunc petimus, ut ex his, quae acta sunt, gesta nobis edi propitii censeatis*)²⁸.

Otwarcia testamentów sporządzonych w miastach, na prowincji, w twierdzach, w prefekturze, na wsi, na zamku, czy na miejscu zgromadzeń ludowych, kompetentny *magistratus* dokonywał na forum lub w bazylice²⁹.

documents originaux, t. 2.2, Paris 1908, s. 812; E. Vogelsang, *Die anfänge von Luthers Christologie nach den ersten Psalmenvorlesung*, Berlin–Leipzig 1929, s. 105.

²⁵ Zob. także fragment tej konstytucji zamieszczony w C. 1,3,40 (*Iustinus*): *Repetita promulgatione non solum iudices quorumlibet tribunalium, verum etiam defensores ecclesiarum huius almae urbis, quos turpissimum insinuandi ultimas deficientium voluntates genus irrepserat, praemonendos censemus, ne rem attingant, quae nemini prorsus omnium secundum constitutionum praecepta quam census magistro competit. Absurdum etenim clericis est, immo etiam opprobrium, si peritos se velint disceptationum esse forensium: feriendis temeratoribus huius sanctionis poena quinquaginta librarum auri.*

²⁶ Na temat daty jego spisania zob. G. Marini, *I papiri diplomatici*, Roma 1805, s. 255, n. 62 (papierusy opracowane przez G. Mariniego w dalszej części artykułu przywoływane będą jako „Pap. Marini”); J.-O. Tjäder, *Die nichtliterarischen lateinischen Papyri italiens aus der Zeit 445–700. I. Papyri 1–28*, Uppsala 1955, s. 203 (papierusy opracowane przez J.-O. Tjädера w dalszej części artykułu przywoływane będą jako „P. Ital.”).

²⁷ P. Ital. 4–5 (B VIII 2) = Pap. Marini 74,8,1 = V. Giuffrè, *Documenti testamentari romani*, Milano 1974, s. 42.

²⁸ P. Ital. 4–5 (B VIII 2–3) = Pap. Marini 74,8,2–3.

²⁹ F. Scotti, *Il testamento nel diritto romano. Studi esegetici*, Roma 2012, s. 406–408

PS. 4,6,2: *Testamenta in municipiis coloniis oppidis praefectura vico castello conciliabulo facta in foro vel basilica praesentibus testibus vel honestis viris inter horam secundam et decimam diei aperiri recitarique debebunt, exemploque sublato ab isdem rursus magistratibus obsignari, quorum praesentia constat apertum.*

Otwarcie testamentu w innych miejscach było zagrożone karą pięciu tysięcy sesterców³⁰. Legalne miejsca, ze względu na swój charakter, stwarzały możliwość publicznego odczytania testamentu. W nich także były publicznie otwierane i odczytywane kodycyle.

C. 6,32,4 (*Gratianus, Valentinianus, Theodosius*): *Codicillos seu scripturam*

przyp. 36–45. Terminem *forum* Rzymianie oznaczali plac, na którym koncentrowało się życie mieszkańców miasta, załatwiano sprawy handlowe, a przede wszystkim dokonywano wymiaru sprawiedliwości. Miały na nim swoją siedzibę w szczególności różne trybunały cywilne i karne, zwłaszcza w Rzymie, gdzie w części *forum* nazywanej *comitium* do cesarstwa mieścił się trybunał pretora miejskiego; zob. C. Gioffredi, s.v. *Foro*, [w:] NNDI 7, s. 592. Z kolei bazyliki rzymskie stanowiły okazałe budynki publiczne, zazwyczaj trzynawowe, zakończone absydą, w których mieścił się pałac sprawiedliwości, banki, pomieszczenia handlowe, stanowiska wymiany pieniędzy i aule audiencyjne. Budowano je także w innych miastach, gdzie służyły podobnym celom. Stanowiły one miejsce konkurencyjne w stosunku do forum, ponieważ były bardziej przyjazne ze względu na ochronę przed złymi warunkami atmosferycznymi. Począwszy od cesarza Konstantyna i umocnienia się chrześcijaństwa, wiele dawnych bazylik będących do tej pory budynkami o charakterze świeckim zostało przeznaczonych na miejsca kultu, a ich wewnętrzna struktura dostosowana do tego celu; zob. V. Arangio-Ruiz, s.v. *Basilici*, [w:] NNDI 2, s. 284; s.v. *Basilica*, [w:] A. Rich, *Dictionnaire des antiquités romaines et grecques*, Paris 2004, s. 77. Zdaniem U.E. Paoli, *Vita romana...*, s. 17–18, życie publiczne, zarówno na forum, jak i w bazylikach osiągało swoje apogeum około *hora quinquā*, czyli godziny jedenastej, a zamierało około *hora decima*, czyli szesnastej. W tym czasie funkcjonowały publiczne urzędy związane z forum, czy bazyliką. Jednym z nich od czasów Oktawiana Augusta był urząd podatkowy (*statio fisci*). Jak zauważa J. Kamiński, [w:] *Prawo rzymskie. Słownik encyklopedyczny*, pod red. W. Wołodkiewicza, Warszawa 1986, s. 143, w czasach cesarstwa *stationes fisci* stanowiły terenowe oddziały skarbu państwa i były miejscem rozliczania dochodów oraz podatków. Najprawdopodobniej miały wydzielone agendy, wśród których znajdowały się *stationes fisci hereditatum et libertatum*, czyli do spraw spadkowych i wyzwoleń. Dla zapewnienia transparentności rozliczeń, znajdowały się na widoku publicznym. Tam też następowało otwarcie testamentu; zob. B. Biondi, *Successione testamentaria...*, s. 603; R. Levrero, *Il diritto e la giustizia*, Roma 2004, s. 108. L. Palumbo jako miejsce otwarcia testamentu wskazuje senat miejski, nie podając jednak żadnego tekstu źródłowego, który potwierdzałby takie twierdzenie, zob. L. Palumbo, *Testamento romano e testamento longobardo*, Lanciano 1892, s. 150.

³⁰ PS. 4,6,2a: *Qui aliter aut alibi, quam ubi lege praecipitur, testamentum aperuerit recitaveritve, poena sestertiorum quinque milium tenetur.*

quolibet tenore formatam ea oportebit observatione in publicum proferri, qua testamenta panduntur.

Trudno jednoznacznie stwierdzić, który z urzędników w danym przypadku był kompetentny do dokonania otwarcia testamentu. Pewne jest, że uprawnienia takie przysługiwały namiestnikom prowincji (*praeses provinciae, rector provinciae*). Według konstytucji Dioklecjana i Maksymiana z 294 roku namiestnik prowincji zezwalał na otwarcie testamentu i sporządzenie jego kopii.

C. 6,32,3 (*Diocletianus, Maximianus*): *Eius, quod ad causam novissimi patris vestri iudicii pertinet, de calumnia tibi iuranti praeter partem, quam aperiri defunctus vetuit vel ad ignominiam alicuius pertinere dicitur, inspiciendi ac describendi praeter diem et consulem tibi rector provinciae facultatem fieri iubebit.*

Namiestnicy prowincji mogli delegować określoną jurysdykcję innym urzędnikom³¹, na przykład urzędnikom miejskim, co potwierdzają protokoły otwarcia testamentu, w których występują oni w towarzystwie dekurionów i pisarza sporządzającego protokół (*exceptor publicus*). Praktykę tę potwierdza w szczególności protokół z otwarcia testamentu z końca V wieku, gdzie na początku odnajdujemy słowa: *Magistratibus presentibus .. o .. c .. Iohanne, Aurelio Verino, Hernilio Bono Principalibus .. completam atque signatam a testibus [cartham testamenti] mihi credidit commendandam ...* (W obecności radnych ... Jana, Aureliusza Verino, Herniliusza Bono ... powierzył mi cały i opieczętowany przez świadków [testament], abym polecił ...) ³². Z jego treści wynika zatem, że *magistratus* dokonał czynności otwarcia testamentu w obecności trzech radnych, co potwierdza kontynuację praktyki dokonywania czynności z zakresu administracji publicznej, określonej w konstytucji cesarza Arkadiusza i Honoriusza³³. Czy zawsze obowiązywała taka praktyka, trudno powiedzieć, bowiem papirus zawierający protokół z 575 roku, z czynności otwarcia

³¹ C. 3,3,5 (*Iulianus*); C. Gioffredi, s.v. *Tribunal*, [w:] NNDI 19, s. 696.

³² Pap. Marini 74,1,1–2; por. P. Ital. 4–5 (B I 1–3). Zdaniem G. Mariniego (s. 249, n. 1) w protokole pisarz błędnie wpisał wyrażenie *magistratibus presentibus ... Principalibus*, zamiast *magistratus presentibus ... Principalibus*, czyli „urzędnik w obecności radnych”. Taka interpretacja nie wydaje się jednak słuszna, ponieważ koliduje z sensem całego zdania, w którym urzędnik stwierdza podczas prezentacji testamentu obecność trzech radnych. Przeczy jej również to, że protokolant nie opisywał czynności dokonywanych przez urzędnika, lecz odnotowywał dosłowne jego wypowiedzi.

³³ C.Th. 12,1,151: (*Arcadius, Honorius*) *Municipalia gesta non aliter fieri volumus quam trium curialium praesentia, excepto magistratu et exceptore publico, semperque hic numerus in eadem actorum testificatione servetur. Sic enim et fraudi non patebitoccasio et veritati maior crescit auctoritas.*

testamentu niejakiego Mannane, mówi tylko o urzędniku (*Melminius Cassianus Iunior magistratus recitata apud me charta testamenti*) i nie wspomina o obecności radnych³⁴.

Dużą rolę w przedmiocie otwierania testamentów poza stolicą mogli odgrywać sędziowie delegowani³⁵. Na tego rodzaju kompetencję sędziów (*competenti iudici*) wskazują konstytucje Aleksandra Sewera z 223 roku³⁶ i Justyniana z 531 roku³⁷.

Gdy nieobecni byli wszyscy świadkowie sporządzenia testamentu, do udzielenia zgody na jego otwarcie w obecności innych godnych obywateli kompetentnym był urzędnik państwowy: prokonsul (*proconsul*)³⁸ lub namiestnik prowincji (*rector provinciae*)³⁹, do którego dzierżyciel testamentu powinien był zwrócić się osobiście lub wnosząc pisemną prośbę. Z siódmej księgi komentarza Gaiusa *ad edictum provinciale* wynika, że prokonsul nie tylko udzielał zezwolenia na otwarcie testamentu w takiej sytuacji, ale też nadzorował dobór obywateli wobec których miał on być otwarty (*debet proconsul curare, ut intervenientibus optimaie opinionis viris aperiantur*)⁴⁰. Jest więc wysoce prawdopodobne, że również czynności otwarcia testamentu bez

³⁴ P. Ital. 6 (30–31) = Pap. Marini 75,30–31. L. Palumbo twierdzi, że testament ten został otwarty wobec sędziów; zob. L. Palumbo, *Testamento romano...*, s. 154.

³⁵ C. Gioffredi, s.v. *Iudex*, [w:] NNDI 9, s. 335.

³⁶ C. 6,32,1 (*Alexander Severus*): *Ut testamentum, quod dicis factum, proferatur et publice recitetur, competens iudex iubebit.*

³⁷ C. 6,33,3 pr. (*Iustinianus*): *[...] sancimus, ut, si quis ex asse vel ex parte competenti iudici testamentum ostenderit non cancellatum neque abolitum neque ex quacumque suae formae parte vitiatum, sed quod prima figura sine omni vituperatione appareat et depositionibus testium legitimi numeri vallatum sit, mittatur quidem in possessionem earum rerum [...].*

³⁸ D. 29,3,7 (*Gaius libro 7 ad edictum provinciale*): *[...] Et si forte omnibus absentibus causa aliqua aperire tabulas urgeat, debet proconsul curare, ut intervenientibus optimaie opinionis viris aperiantur [...].*

³⁹ C. 6,32,2 (*Valerianus, Gallienus*): *Testamenti tabulas ad hoc tibi a patre datas, ut in patria proferantur, adfirmans potes illic proferre, ut secundum leges moresque locorum insinuentur, ita scilicet, ut testibus non praesentibus adire prius vel pro tribunali vel per libellum rectorem provinciae procures ac permittente eo honestos viros adesse facias, quibus praesentibus aperiantur et ab his rursus obsignentur.*

⁴⁰ Ch.F. Glück, *Commentario alle Pandette. Tradotto ed arricchito di copiose note e confronti col codice civile del regno d'Italia. Libro XXIX. Parte prima* (tłum. P. Bonfante), Milano 1907, s. 676, błędnie zawęża możliwość otwarcia testamentu wobec godnych obywateli wyłącznie do sytuacji, gdy wszyscy świadkowie sporządzenia testamentu byli nieobecni i niemożliwe było wysłanie im testamentu.

udziału świadków jego sporządzenia dokonywano w obecności prokonsula. Nie należy jednak wykluczać, że mógł on delegować przeprowadzenie czynności otwarcia innemu urzędnikowi (sędziemu). Natomiast z recypowanego w C. 6,32,2 reskryptu Waleriana i Galliena z 256 roku wynika, że zezwolenie na otwarcie testamentu bez udziału świadków jego sporządzenia wydawał namiestnik prowincji, zaś zainteresowany otwarciem testamentu sam musiał zadbać o zgromadzenie odpowiedniej liczby obywateli o nieposzlakowanej opinii. Reskrypt nie przesądza o tym, wobec kogo testament miał być otwarty, wskazuje jedynie, że w takim przypadku dokonywano otwarcia testamentów zgodnie z prawem stanowionym i zwyczajami miejscowymi (*secundum leges moresque locorum insinuentur*)⁴¹.

3. Podsumowanie

Na podstawie dostępnych źródeł nie można wyrobić sobie jednoznacznego zdania co do czasu i miejsca otwarcia testamentu, gdyż był on wypadkową różnych czynników, takich jak miejsce i okoliczności śmierci testatora, czas dokonania pochówku, który mógł być mniej lub bardziej odległy od jego śmierci, a także dostępności samego testamentu i fizycznej obecności urzędnika, wobec którego należało przeprowadzić procedurę otwarcia testamentu.

Justynian, licząc się z bólem rodziny po zmarłym, utrzymał w mocy konstytucję swojego wuja z 526 roku (C. 9,19,6), który pośrednio podkreślił uprzedniość pochówku przed wdrożeniem procedury otwarcia testamentu. Z jej treści wynika, że jej *ratio legis* stanowił zamiar powstrzymania wierzycieli żądających natychmiastowej spłaty długów spadkowych. Na uprzedniość pogrzebu przed otwarciem testamentu wskazuje także konstytucja Justyniana z 531 roku (C. 7,6,1,5), w której sprzeciwił się hipokryzji praktykowanej przez rodziny zmarłych, przymuszające niewolników do uświetniania pogrzebu przez tworzenie orszaku rzekomych wyzwolenców. Zgodnie z jej dyspozycją tacy niewolnicy *ex lege* uzyskiwali wolność, bez względu na to, czy byli, czy nie byli wyzwoleni w testamencie. Z analizy tych konstytucji wynika, że otwarcie testamentu było dokonywane najwcześniej pierwszego dnia po pogrzebie zmarłego testatora.

O miejscu otwarcia testamentu przesądzała właściwość miejscowa urzędnika uprawnionego do jego przeprowadzenia (pretor, *magister census*, namiestnik prowincji, urzędnicy municypalni, sędziowie delegowani).

⁴¹ R. Martini, *Ricerche in tema di editto provinciale*, Milano 1969, s. 125; M. Nowak, *Wills in Roman Empire...*, s. 78 i n.

W świetle konstytucji Arkadiusza i Honoriusza z 397 roku (C. 6,23,18) i konstytucji Justyna z 524 roku (C. 6,23,23), recypowanych przez Justyniana, miejscem otwarcia testamentów sporządzonych w Konstantynopolu był urząd podatkowy (*officium censuale*). W myśl wspomnianej konstytucji Justyna urzędnicy nie mogli pobierać opłaty z tytułu otwarcia testamentu, jeśli wartość spadku nie przekraczała stu aureusów. Ponadto zakazywała ona sędziom i obrońcom kościołów otwierania testamentów sporządzonych w Konstantynopolu, pod karą pięćdziesięciu aureusów.

Do otwarcia testamentów sporządzonych w innych miejscach dochodziło wobec kompetentnego urzędnika, na forum lub w bazylice. W każdym przypadku w grę wchodziły miejsca powszechnie dostępne, gdyż czynność otwarcia testamentu była jawna. Na podstawie zachowanych protokołów z otwarcia testamentów ustalono, że na prowincjach istniała praktyka delegowania kompetencji do przeprowadzenia procedury otwarcia testamentu miejscowym urzędnikom. O sędziach delegowanych do jej przeprowadzenia wzmiankują zaś konstytucje Aleksandra Sewera z 223 roku (C. 6,32,1) i Justyniana z 531 roku (C. 6,33,3 pr.). Delegacji w tym względzie, w myśl konstytucji Waleriana i Galliena z 256 roku (C. 6,32,2), udzielano zgodnie z prawem stanowionym i miejscowymi zwyczajami (*secundum leges moresque*).

Summary

Like all official activities, also the opening of a will was carried out in the time and place provided by law. They were the resultant of various factors, such as the place and circumstances of the death of the testator, the time of funeral, as well as the accessibility of the will itself, witnesses to its preparation and physical presence of the official for whom the procedure of opening the will had to be carried out. In each case, there were widely available places, because the opening of a will was public. This article considers the regulations regarding the time of legal opening of a will, in particular the precedence of the funeral of the deceased testator. Next explains the factors determining the place of the opening of the will, among others, the territorial competence of state officials in this respect, the availability of the witnesses of the will and the place of its storage.

Keywords: will, inheritance tax, funeral, presentation of will, opening of will, testator, witness, Roman law, Justinian

Słowa kluczowe: wola, podatek od spadków, pogrzeb, prezentacja testamentu, otwarcie testamentu, testament, świadek, prawo rzymskie, Justynian